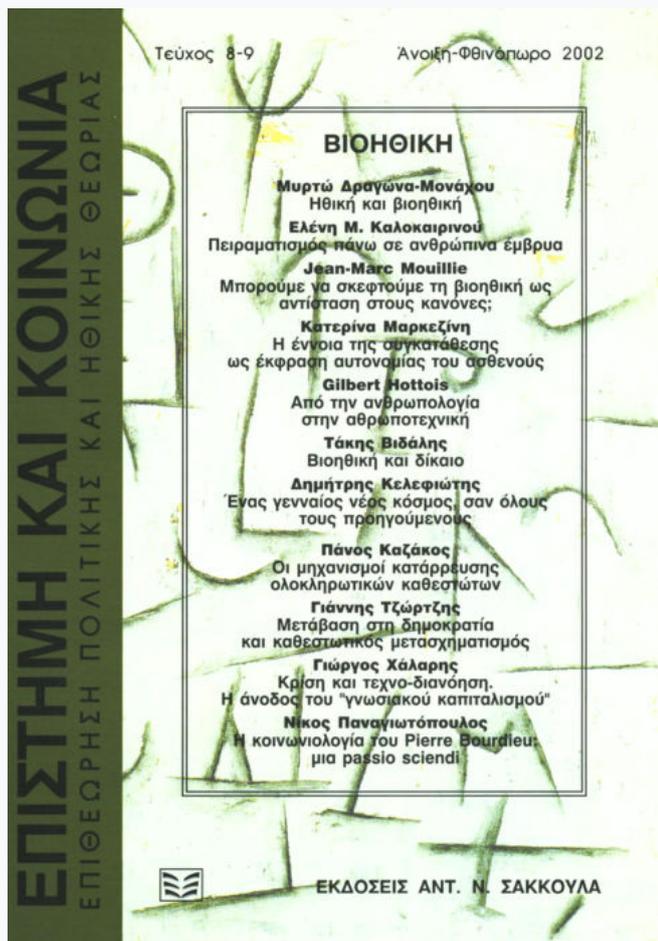

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 8 (2002)

Τόμ. 8-9 (2002): Βιοηθική

Οι μηχανισμοί κατάρρευσης ολοκληρωτικών καθεστώτων: ιδέες για την αναδιοργάνωση της συζήτησης

Πάνος Καζάκος

doi: [10.12681/sas.722](https://doi.org/10.12681/sas.722)

Copyright © 2015, Πάνος Καζάκος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καζάκος Π. (2015). Οι μηχανισμοί κατάρρευσης ολοκληρωτικών καθεστώτων: ιδέες για την αναδιοργάνωση της συζήτησης. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 8, 147–169. <https://doi.org/10.12681/sas.722>

Οι μηχανισμοί κατάρρευσης ολοκληρωτικών καθεστώτων. Ιδέες για την αναδιοργάνωση της συζήτησης

Πάνος Καζάκος*

Στο κείμενο υποστηρίζουμε ότι δεν υπάρχει μια μοναδική εξήγηση της κατάρρευσης ολοκληρωτικών καθεστώτων. Ο φασισμός ηττήθηκε σε ένα πόλεμο που προκάλεσε. Η επιδίωξη της κυριαρχίας ήταν προϊόν μιας επιθετικής φιλοσοφίας που οδηγούσε σε «υπερεπέκταση» (over-stretching). Τα κομμουνιστικά καθεστώτα από την άλλη μεριά μετά από μερικές αρχικές επιτυχίες στην κινητοποίηση πόρων για τη συσσώρευση, περιήλθαν σε μια μακροχρόνια στασιμότητα που προκάλεσε αυξανόμενη διάβρωση της αποδοχής τους από τους λαούς. Το άρθρο οργανώνει και εξετάζει κριτικά διάφορες ερμηνείες του φαινομένου αυτού που έχουν προσφερθεί στη θεωρία και παραπέμπουν σε παράγοντες όπως τα «πολιτικά λάθη», ιστορικές ατυχίες, το δυσμενές ως εχθρικό εξωτερικό περιβάλλον, η ιστορική κληρονομιά κ.λπ. Αν και αναγνωρίζεται ότι όλοι αυτοί έπαιξαν κάποιο ρόλο, το συμπέρασμα είναι ότι εσωτερικοί παράγοντες, όπως εκείνοι που αναδείχονται σε προσεγγίσεις της παλαιότερης θεωρίας της γραφειοκρατίας (Max Weber) και της νέας πολιτικής οικονομίας (Mancur Olson κ.ά.) ήταν κυρίως υπεύθυνοι για την τελική κατάρρευση.

Το ερώτημα γιατί κατέρρευσαν τα ολοκληρωτικά καθεστώτα θα παραμένει επίκαιρο, όσο καιρό θα υφίστανται οι κοινωνίες μας τις συνέπειές τους. Σήμερα, το θέμα συζητάται κυρίως σε σχέση με τα κομμουνιστικά καθεστώτα. Την κατάρρευση των τελευταίων ακολούθησε μια άναρχη, ιδεολογικά αφελής αλλά ενθαρρυνόμενη από τη Δύση μετάβαση στην 'ελεύθερη οικονο-

* Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

μία', δηλαδή ουσιαστικά σε συστήματα μιστής οικονομίας, στα οποία η αγορά ανακτά τον κεντρικό ρόλο. Η μετάβαση αυτή προζάλεσε τεράστιο κόστος σε οικονομικούς (δραματική μείωση της παραγωγής, διόγκωση της ανεργίας κ.λπ.) και κοινωνικούς όρους (συμπτώματα αποσύνθεσης του κοινωνικού ιστού σε ορισμένες τουλάχιστον χώρες) με ισχυρές εξωτερικές επιπτώσεις, π.χ. με τη μορφή έντονων μεταναστευτικών πιέσεων, εξαγωγής εγγληματικότητας κ.λπ.

Λογικά η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων έπρεπε να είχε προκαλέσει την επανεξέταση μερισμών καθοδηγητικών ιδεών που ευδοκίμουν στο ιδεολογικό κλίμα της Αριστεράς και συχνά της Δεξιάς. Οι σπουδαιότερες ίσως ήταν συνυφασμένες με τη χαρακτηριστική εμπιστοσύνη στις δυνατότητες κρατικών-γραφειοκρατικών μηχανισμών να υπηρετούν αποτελεσματικά το γενικό καλό, όπως και αν αυτό οριστεί, με λογική προέκταση το αίτημα για συνεχώς διευρυνόμενο ρόλο του κράτους.

Υπενθυμίζω, ότι για δεκαετίες τα κομμουνιστικά καθεστώτα και ιδιαίτερα η ΕΣΣΔ συγκροτούσαν το πρότυπο, στο οποίο προσανατολιζόταν η Αριστερά μας και από το οποίο εμπνεόταν σχέδια για το ελληνικό μέλλον. Ο Δημήτρης Μπάτσος π.χ. υιοθετούσε χωρίς επιφυλάξεις το σταλινικό μοντέλο ανάπτυξης ως την προοδευτική απάντηση στην εξαρτημένη καπιταλιστική ανάπτυξη. Και αποδεχόταν τους πολιτικούς όρους του πρώτου- τη σταλινική δικτατορία (Μπάτσος 1944). Ευρύτατη κυκλοφορία είχαν επίσης οι διάφορες μεταφράσεις επισήμων εγγειοδίων του μαρξισμού-λενινισμού, που συνέβαλαν με τον τρόπο τους στη διάχυση ενός ορισμένου τρόπου σκέψης. Ακόμη και σήμερα, η *παραδοσιακή* αριστερή σκέψη χαρακτηρίζεται στην Ελλάδα από μια βαθειά δυσπιστία απέναντι στην επιχειρηματικότητα και τους μηχανισμούς της αγοράς, από μια μόνιμη εννόηση των κρατικών συντεχνιών και από περισσότερο ή λιγότερο φανερές ελλήσεις για περισσότερο κράτος, ενώ παρακάμπτει τα ζητήματα που θέτει η διαμόρφωση μιας νέας κομματικής νομενκλατούρας με ισχυρές διασυνδέσεις στον επιχειρηματικό κόσμο και στα ΜΜΕ.

Η ελληνική δημόσια και ακαδημαϊκή συζήτηση με διάφορα προσχήματα ουσιαστικά παρέκαμψε το ερώτημα της κατάρρευσης, αποφεύγοντας έτσι να επεξεργασθεί συζητημένα επιχειρήματα, να δώσει απαντήσεις στα πιεστικά ερωτήματα που ανέδειξε η εξέλιξη και, όπως σημειώσαμε, να επανεξετάσει βασικές ιδεολογικές εύνοιες. Ουσιαστικά, όπως γράφει ο 'Ηλιος Γιαννακάκης, η Ελλάδα αποτελεί μια εξαίρεση στην Ευρώπη ως προς τη γνώση των κομμουνιστικών καθεστώτων. Ακόμη και στα πανεπιστήμια, η ενασχό-

λψη με τα θέματα αυτά είναι περιορισμένη και χαρακτηρίζεται από την χρήση απαρχαιωμένων μαρξιστικών εκδοχών, ενώ στη δημόσια συζήτηση δεν σπανίζει 'η ασημαντότητα μιας ψευδοδιανοητικής φλυαρίας' (Γιαννακάκης 2000: 286).

Υπάρχουν εξαιρέσεις, φυσικά. Μια από αυτές είναι ο Ηλίας Κατσούλης, που προσπάθησε να ανοίξει τον διάλογο παρουσιάζοντας διάφορες ερμηνείες που έχει προσφέρει η έρευνα ιδίως στις ίδιες τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες (Κατσούλης 1998, Μπαμπανάσης 2001, Καζάκος 1993, Γιαννακάκης 2000).

Αν η ήττα του εθνικοσοσιαλισμού *φαινομενικά* δεν θέτει ιδιαίτερα θεωρητικά και ιδεολογικά προβλήματα, όμως η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων θέτει. Αφορούσε και αφορά ακόμη ολόκληρο το πολιτικό φάσμα και όχι μόνο την Αριστερά- τις κεντρικές ιδέες, τις προτεραιότητες πολιτικής, τον τρόπο σχεδιασμού για το μέλλον.

Όσον αφορά τα φασιστικά καθεστάτα, η συζήτηση συχνά δεν ξεπέρασε την αναγκασία βεβαίως ηθική καταδίκη με την επισήμανση της συστηματικής γενοκτονίας και της ρατσιστικής λογικής που τα διείπε. Τα πράγματα σε σχέση με αυτά είναι από μια άποψη απλούστερα. Όπως έγραφε ο Klaus Mann, στον φασισμό ο σκοπός και τα μέσα είναι κακά. Στον υπαρκτό σοσιαλισμό οι σκοποί είναι καλοί, όχι όμως τα μέσα. Η πυκνή αυτή πρόταση ενός λογοτέχνη δεν συνιστά τελική αξιολόγηση, αφού η ουτοπία έχει πάντοτε κινδύνους, αλλά ένα χρήσιμο εργαλείο για να αποφύγουμε ιδεολογικές καχυποψίες. Στις παρατηρήσεις που ακολουθούν πρέπει αναγκαστικά ν' απλοποιήσω για προφανείς λόγους. Ελπίζω όμως ότι δεν απλουστεύω τα πράγματα. Ο στόχος μου δεν είναι να υπεισέλθω σε μια εξαντλητική θεωρητική συζήτηση, αλλά να αναδειξω με πρακτικό πνεύμα τις δυνατότητες της θεωρίας και μερικά πορίσματά της στο θέμα που εξετάζουμε.

Προφητείες που δεν επαληθεύθηκαν

Ενδιαφέρον έχει ότι μέχρι και βαθειά στον 20ό αιώνα πολλοί συντηρητικοί θεωρητικοί προφήτευαν την πτώση της Δύσης, και πολλοί μαρξιστές την κατάρρευση του καπιταλισμού και της αστικής δημοκρατίας. Όλοι με λιγότερη εντέλει ακρίβεια από την περίφημη Σίβυλλα, που είχε προείπει το τέλος της Ρώμης 'μετά από χίλια χρόνια'. Και τα δυο ρεύματα σκέψης ήταν αντιφιλελεύθερα και αντιδημοκρατικά και, επειδή εστρέφοντο κατά του ατόμου,

του 'Λόγου' και των ελευθεριών του, ήταν ολοκληρωτικά. Αναζητούσαν τη λύση σε κάποιας μορφής δικτατορία (Bracher 1982:74 ff).¹

Εδώ θα σταθώ στην σοβαρότερη, μαρξιστικής προέλευσης θεωρία της κατάρρευσης, αφού σημειώσω όμως ότι δεν είναι βέβαιο αν θα πρέπει να αποδοθεί ευθέως, ιδίως στις ακατέργαστες μορφές της, στον Κάρολο Μάρξ (Scherf 1986:59). Το 1924 ο Ευγένιος Varga, ένας εξέχων οικονομολόγος της ΕΣΣΔ, έγραφε, ότι ο καπιταλισμός είχε εισέλθει σε μια φάση παρακμής που, μακροχρόνια και παρά κάποιες προσωρινές ανακάμψεις, θα κατέληγε στην πτώση της συνολικής παραγωγής, σε αστάθεια και σε μεγάλες κρίσεις διάρκειας (Varga 1969:80). Συμπτώματα της περιόδου κρίσης είναι η ηθελημένη τρόπος τINA καταστροφή της παραγωγής, φερ' ειπείν με πολέμους, η σπατάλη και η ίδια η ανάρρωση της παγκόσμιας αγοράς με την επάνοδο στον προστατευτισμό. Τέλος, βαθύτερη πηγή της πρέπει να αναζητηθεί στην αυξανόμενη αντίφαση ανάμεσα σε παραγωγικές δυνάμεις και παραγωγικές σχέσεις, η οποία εντείνει τους αγώνες της εργατικής τάξης για την ανατροπή του συστήματος. Ο Varga επέκρινε εκείνους τους μαρξιστές θεωρητικούς, όπως ο Rudolf Hilferding, που πρόβλεπαν ανάκαμψη του συστήματος (Varga 1969:81). Όμως, πρόσθετε, το ερώτημα αν ο καπιταλισμός (και οι πολιτικοί του) θεσμοί) θα κατέρρεε τελικά ή θα ξανάβρισκε τότε μια (προσωρινή) ισορροπία δεν εξηράτο μόνον (ή τόσο) από την εσωτερική του δυναμική, αλλά και από τα δρώντα ιστορικά υποκείμενα – από τη στάση δηλαδή της εργατικής τάξης και του κόμματός της.

Παρόμοιες θέσεις θα συναντήσουμε και στην ελληνική βιβλιογραφία ως αργά στη δεκαετία του '80.²

Και δεν ήταν φυσικά μόνον οι, όπως αποδείχθηκαν, ψευδο-προφητείες και ψευδο-επιστημονικές προβλέψεις. Πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο η 'δυτική νεοτερικότητα' συνολικά βρισκόταν απειλούμενη από τα αριστερά και από τα δεξιά με την άνοδο μαζικών μεν, αλλά αντιφιλελεύθερων και αντιδημοκρατικών κομμάτων. Μετά τον πόλεμο και τη συντριβή του φασισμού, σε ορισμένες χώρες διατηρήθηκε η απειλή από τα δεξιά (βλ. Ελλάδα), όπου οι δυνάμεις είχαν πολωθεί και εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου, ενώ σε άλλες κυρίως από τα αριστερά, λόγω της αυξανόμενης γοητείας και δύναμης της ΕΣΣΔ στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, της απήχησης των μαρξιστικών ιδεών στους διανοούμενους και της επιρροής των ΚΚ σε ορισμένες δυτικές χώρες (Ιταλία, Γαλλία).

Συνολικά, δεν κατέρρευσαν οι ανοιχτές στην κριτική δυτικές δημοκρατίες από τις εσωτερικές τους εντάσεις, αλλά πρώτα ο επιθετικός φασισμός και

μετά το κλειστό και σχεδόν μονολιθικό μπλόκ καθεστώτων στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (Popper 1996).

Η ήττα του φασισμού

Ίσως δεν υπάρχει μια μοναδική εξήγηση για την πτώση όλων των ολοκληρωτικών καθεστώτων. Ας σταθούμε πρώτα στον φασισμό. Τα φασιστικά καθεστάτα έπεσαν μετά από πολεμική ήττα σ' ένα γενικευμένο πόλεμο που είχαν προκαλέσει. Η ήττα συγκεκριμένων κρατών παρέσυρε και τις ιδιαίτερες σε φασιστικά καθεστάτα σχέσεις ανάμεσα σε οικονομία και πολιτική, όχι όμως τα οικονομικά και κοινωνικά θεμέλια του καπιταλισμού. Ο γερμανικός φασισμός ιδιαίτερα επικράτησε σε μια υψηλά αναπτυγμένη καπιταλιστική οικονομία με εξίσου αναπτυγμένες γραφειοκρατικές δομές και επιστημονικές επιδόσεις, που όμως είχε περιέλθει σε μια βαθειά οικονομική κρίση. Με τη σειρά της η κρίση αυτή τροφοδοτούσε έναν πολιτιστικό πεσσιμισμό που εχθρευόταν τη νεωτερικότητα και οδήγησε στην αντιφιλελεύθερη και αντιδημοκρατική ρατσιστική σκέψη, με την εμπιστοσύνη της στις φυσικές ή αρχέγονες δυνάμεις της γερμανικής φυλής. Οι συνέπειες είναι γνωστές. Από τη δική μας σκοπιά τώρα (την αναζήτηση των μηχανισμών κατάρρευσης αυτής της εκδοχής ολοκληρωτικού καθεστώτος) επαναλαμβάνω ότι το καθεστώς έπεσε, γιατί απλά ήταν αδύνατο να κερδίσει έναν πόλεμο εναντίον ολόκληρου του κόσμου. Η βασική του φιλοσοφία το οδήγησε σε υπερεπέκταση και μεγαλοϊδεατισμό, έξω από κάθε ρεαλιστική εκτίμηση των συσχετισμών.

Ειρήσθω εν παρόδω, δεν γνωρίζω τι θα γινόταν αν είχε διατηρηθεί για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Φοβάμαι ότι η εκ των ένδον ανατροπή θάταν για δεκαετίες τουλάχιστον αδύνατη, όπως έδειξε η αντοχή του φρανκικού καθεστώτος στην Ισπανία. Η σύγχρονη τεχνολογία και η αδιάτακτη χρήση της για την επιβολή πάνω στην κοινωνία σε συνδυασμό με τη διάχυτη λογική του 'υποτελούς' (*der Untertan* είναι και ένα χαρακτηριστικό μυθιστόρημα του Heinrich Mann γραμμένο σε ανύποπτο χρόνο), που έχει ενσωματωθεί σε αναπτυγμένες οργανωτικές δομές, τρέμει στην ιδέα του εξοβελισμού του από αυτές και έχει εν πολλοίς αποδεχθεί (εσωτερικοποιήσει) συμβατές με αυτά αξίες, συγκροτούσαν μια συμπαγή βάση. Όμως, μακροχρόνια, η οικονομική αποτελεσματικότητα του συστήματος θα εξασθενούσε, γιατί απλά υπέτασσε την παραγωγή σε εξωοικονομικούς στόχους και η αναπαρξία αντιπολίτευσης ενθάρρυνε τις ληστρικές τάσεις της κομματικής ολιγαρχίας. Για τη δική μας

συζήτηση το σπουδαιότερο είναι ίσως ότι η ανυπαρξία εσωτερικών πηγών περιορισμού της εξουσίας συσχετίζεται αρκετά με την ελεγκτατική πολιτική προς τα έξω, η υποταγή του 'οικονομικού' με τους φαναρωνισμούς, τις φαντασιώσεις και εντέλει τη σπατάλη της εξουσίας.

Στην ακαδημαϊκή συζήτηση έχει τεθεί το ερώτημα αν ο φασισμός, ως μια έκφραση του ανορθολογισμού, είναι ενδημικό στοιχείο της αστικής κοινωνίας. Το ερώτημα έχει ενδιαφέρον, γιατί αν είναι έτσι, τότε η κατάρρευση του, όπως άλλωστε και κάθε ολοκληρωτικού καθεστώτος (βλ. πιο κάτω) δεν συνεπάγεται αυτόματα την αιώνια ειρήνη της αστικής κοινωνίας ή, στην ορολογία του Francis Fukuyama, το τέλος της ιστορίας με την πλήρη επικράτηση της αγοράς και της δημοκρατίας (Bernstein 2001).

Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων

Έχοντας, λοιπόν, αυτά υπόψη, επικεντρώνω στη συνέχεια το ενδιαφέρον μου στο ερώτημα τι συνέβη και τα κομμουνιστικά καθεστώτα κατέρρευσαν ως χάρτινοι πύργοι; Σημειώνω ότι δεν μιλάμε εδώ για ήττα ενός κράτους – η πρώτη ΕΣΣΔ δεν έχασε πόλεμο, ούτε έγινε θύμα εισβολής το 1989, αντίθετα το 1941 αντιμετώπισε μια εξωτερική επίθεση με επιτυχία – αλλά για τη διάλυση ενός ολόκληρου κοινωνικού και οικονομικού συστήματος στον μεγαλύτερο χώρο επιρροής του, χωρίς προηγούμενη στρατιωτική ήττα ή χωρίς κάποιο εξωτερικό σόκ.

Ουσιαστικά το ερώτημα μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: *Οφείλετο η κατάρρευση σε εξωτερικούς (εξωγενείς) παράγοντες ή σε εσωτερικούς;* Στην πρώτη περίπτωση γιατί δεν άντεξε, στη δεύτερη τι την κατέρωγε εσωτερικά; Η απάντηση που επιλέγουμε είναι απλά ότι η κατάρρευση προήλθε από έναν συνδυασμό εξωτερικών και εσωτερικών παραγόντων, αλλά οι τελευταίοι στην περίπτωση της ΕΣΣΔ ήταν σημαντικότεροι.

Επαναλαμβάνω ότι δεν θα με απασχολήσουν άλλα, συναφή ίσως, ζητήματα, όπως εκείνα που θέτουν πρόσφατες δημοσιεύσεις. Δεν θα εξετάσω δηλαδή αν ο κομμουνισμός ήταν μια 'εγκληματική ουτοπία' και με ποια ακριβώς έννοια (Courtois et al 2001) ή αν υπήρξαν διαφορετικά μοντέλα, που δεν επιτρέπουν γενικεύσεις ή αν στα αντίστοιχα κινήματα αντικατοπτρίζονται οραματισμοί για μια καλύτερη κοινωνία, που βρίσκονται στην παράδοση του ορθολογισμού της Διαφώτισης (Dreyfus et al 2001). Το ερώτημα για τους μηχανισμούς κατέρρευσης είναι συγκεκριμένο και δεν επιτρέπει

υπεκφυγές, ενώ επίσης δίνει στέρεες βάσεις για την απάντηση και των άλλων ερωτημάτων.

Οι απαντήσεις που έχουν προταθεί και στη συνέχεια θα εξηγήσω συνοπτικά, μπορούν κάπως συστηματικά να συνοψισθούν ως εξής (για μια εναλλακτική συστηματική βλ. Κατσούλης 1998).

(1) 'Πολιτικά λάθη' ή 'αποτυχίες' που θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί. Εδώ περιλαμβάνονται κυρίως οι ασυνέπειες, οι παλινδρομήσεις και οι πολιτικοί συμβιβασμοί. Θα μπορούσαν να συνοψισθούν στη φράση ότι 'δεν υπήρξε αρκετός σοσιαλισμός'.

(2) Το 'ιστορικό ατύχημα' του σταλινισμού. Η εξέλιξη θα ήταν διαφορετική αν δεν είχε επικρατήσει ο Στάλιν και οι αντιλήψεις του για τον σοσιαλισμό.

(3) Το διεθνές περιβάλλον (εξωτερικοί παράγοντες).

(4) Ιστορικοί παράγοντες ('θεωρία της ιστορικής κληρονομιάς'). Ενδεικτικά μόνο αναφέρω εδώ τις επιπτώσεις του 'ασιατικού τρόπου παραγωγής', της κουλτούρας δηλαδή πάνω στην οποία οικοδομήθηκε ο σοσιαλισμός (Wittfogel, Anderson 1986).

(5) 'Υπερεπέκταση' δηλαδή απόπειρα για έναν διεθνή ρόλο πέρα από τους περιορισμένους πόρους της ΕΣΣΔ, που τελικά διεύρωσε τις οικονομικές βάσεις της χώρας αυτής (κυρίως) (Kennedy 1989)

(6) Οι εσωτερικοί μηχανισμοί του συστήματος. Πρέπει να τους περιγράψουμε με συγκεκριμένο τρόπο. Κατά τη γνώμη μου εκεί πρέπει να αναζητηθούν οι κύριες αιτίες κατάρρευσης του καθεστώτος. Η απάντηση αυτή παρέρμει στον ρόλο μιας διογκωμένης και ανεξέλεγκτης γραφειοκρατίας, στην περιθωριοποίηση της αγοράς (που αντικαταστάθηκε από τη 'διατεταγμένη οικονομία') και της δημοκρατίας, στην 'κρυφή συνεννόηση' οργανωμένων συμφερόντων και στα δίκτυά τους. Στο πλαίσιο αυτό, οι εξελίξεις αναλύονται με πολιτικο-κοινωνικούς ή καθαρά οικονομικούς όρους.

Οι ονοματοδοτήσεις που προτείνουμε είναι προσωρινές, με την έννοια ότι δείχνουν την κατεύθυνση της αναζήτησης. Κάθε μια απάντηση, πηγάει από ένα σύνθετο θεωρητικό πλαίσιο. Όλες συνεισφέρουν με τον τρόπο τους στην κατανόηση των εξελίξεων. Πιθανόν, αναδείχνουν μια διαφορετική πτυχή του δράματος. Και επειδή η παραπομπή στα λάθη είναι μάλλον ρηχί, ενώ το τυχαίο δεν μπορεί να αποκλεισθεί έτσι ή αλλιώς από την ιστορία, παρ'όλα αυτά στην συνέχεια τις δυό πρώτες ερμηνείες.

Το διεθνές περιβάλλον (η δομή του διεθνούς συστήματος)

Δυο διαφορετικές προσεγγίσεις αναδείχνουν τη σημασία ενμέρει διαφορετικών εξωτερικών παραγόντων. Η πρώτη παραπέμπει στην ενεργά εχθρική στάση των καπιταλιστικών χωρών έναντι της επανάστασης των μπολσεβίκων και εντάσσεται άνετα στη ρεαλιστική θεωρία των διεθνών σχέσεων (Μπιτσάκης 2001, ο οποίος όμως δεν υποβαθμίζει τον ρόλο των εσωτερικών παραγόντων και κυρίως της γραφειοκρατίας στην κρίση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης). Γεγονός είναι, ότι η άνοδος των τελευταίων αντιμετωπίστηκε από τις πρώτες ως συστημική απειλή. Από την άλλη μεριά, η Ρωσία της εποχής εκείνης ήταν μια κατεστραμμένη από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αγροτική κατά βάση χώρα. Έτσι, ο ‘πολεμικός σοσιαλισμός’ (το ιδιότυπο πλέγμα θεσμών και πολιτικών του σταλινισμού, που εξέθρεψε μια προνομιά και ανεξέλεγκτη γραφειοκρατία, φαινόμενα αποξένωσης, την εσωτερική τρομοκρατία κ.λπ.) μπορεί να ερμηνευθεί ως αναγκαστική μέθοδος για τη διεκπεραίωση ενός τριπλού έργου – της ανασυγκρότησης της οικονομίας από τα ερείπια του πολέμου, της οικοδόμησης νέων θεσμών (σοσιαλιστικής μετασχηματισμός), της βεβιασμένης ανάπτυξης και της αντιμετώπισης της εξωτερικής απειλής. Όμως, τα θεσμικά θεμέλια και οι προτεραιότητες πολιτικής της εποχής εκείνης αποδείχθηκαν στη συνέχεια σταθερά και άκαμπτα, και εμπειρείαν λόγω ακαμψίας, όλα εκείνα τα στοιχεία που σε διαφορετικές συνθήκες θα οδηγούσαν στη διάλυση. Προσθέτουμε ότι η επιθετικότητα των δυτικών συνεχίστηκε ως την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με χαρακτηριστικότερο σύμπτωμα μια ‘πολιτική κατευνασμού’ έναντι του Χίτλερ που εστρέφετο ουσιαστικά εναντίον της ΕΣΣΔ! Δεν έχουμε εξετάσει σε βάθος σε ποια έκταση οι εμπειρίες εκείνες παγίωσαν στάσεις και, κυρίως, συνέβαλαν στη θεσμική εξέλιξη και ακινησία της ΕΣΣΔ μετά τον πόλεμο, αλλά η υπόθεση ότι έπαιξαν τον ρόλο τους είναι εύλογη.

Μια ενμέρει διαφορετική περιβαλλοντική ερμηνεία παραπέμπει στον ρόλο της δομής του διεθνούς οικονομικού συστήματος. Υποστηρίζεται ότι ευνοεί τα κέντρα, όχι τις περιφερειακές χώρες και διατυπώνεται σε διάφορες εκδοχές. Προκαλεί ανισότητες, που διευρύνονται συνεχώς. Αυτή είναι η βασική τάση, που δείχνει να επιβεβαιώνεται από την προσεκτική παρακολούθηση των μακροχρόνιων εξελίξεων της παγκόσμιας οικονομίας. Στις δεκαετίες του ‘60 και ‘70 οι θεωρίες της εξάρτησης στηρίζονταν ακριβώς στη διάκριση ανάμεσα σε κέντρα και περιφέρειες του καπιταλισμού και στην πεποίθηση ότι οι βασικές δομές εξάρτησης, οδηγούσαν σε έναν δυσμενή

διεθνή καταμερισμό των έργων και, εντέλει, σε μπλοκάρισμα της ανάπτυξης. Γεγονός είναι ότι οι ανισότητες στην παγκόσμια οικονομία μεγαλώνουν συνεχώς και με οποιοδήποτε σχεδόν μέτρο σύγκρισης. Έτσι π.χ. η σχέση ανάμεσα στον μέσο όρο εισοδήματος των 20 πλουσιότερων χωρών του κόσμου και εκείνων των φτωχότερων είναι σήμερα 1:4, ενώ πριν από 40 χρόνια ήταν 1:20. Ο ιστορικός Andrew Maddison υποστηρίζει ότι η ίδια σχέση το 1900 πλησίαζε το 1:5 και το 1820 το 1:2. Μελέτη της παγκόσμιας Τράπεζας επιβεβαιώνει ότι και πιο πρόσφατα, ανάμεσα σε 1987 και 1993 οι ανισότητες επίσης αυξήθηκαν σε συστηματικό με τις διαφορετικές αναπτυξιακές τύχες των χωρών (Wade 2001).

Έχοντας λοιπόν τις προσεγγίσεις αυτές ως πλαίσιο ανάλυσης, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο σοσιαλισμός ήταν ένα *πείραμα* ανατροπής της παγκόσμιας ιεραρχίας και των εξαρτήσεων του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Το πείραμα απέτυχε.

Η ερμηνεία αυτή έχει τα όριά της, αφού υπάρχουν και πετυχημένα παραδείγματα ανατροπής της ιεραρχίας της παγκόσμιας καπιταλιστικής σύστημα. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η Ιαπωνία. Στην Ευρώπη ξεχωρίζει σήμερα η Ιρλανδία, που ως μέλος της ΕΕ κατάφερε να περάσει στην ομάδα των πλέον αναπτυγμένων χωρών (σε αντίθεση με εμάς). Από τις παρατηρήσεις αυτές και άλλες συναφείς προκύπτει ότι οι διαφορετικές αναπτυξιακές τύχες των χωρών οφείλονται και σε παράγοντες όπως η πολιτική, οι θεσμοί, οι διαθέσιμοι πόροι, τα πολιτισμικά δεδομένα και η δημογραφία. Συνεπώς ο ντετερμινισμός όπως υπνοείται στις προσεγγίσεις αυτές και στηρίζεται στη *φύση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος* έχει όρια. Αν θέλετε, ακόμη και οι ΗΠΑ είναι μια πετυχημένη προσπάθεια υπέρβασης του (τότε) κέντρου – της ευρωπαϊκής βιομηχανικής ζώνης.

Έτσι, αν δεχθούμε ότι ο σοβιετικός σοσιαλισμός ήταν μια απόπειρα ανατροπής της παγκόσμιας ιεραρχίας μέσω της οικονομικής ανάπτυξης πάση θυσία, το ερώτημα είναι γιατί δεν πέτυχε τον στόχο αυτό και κατέρρευσε. Πολύ περισσότερο μολονότι δεν έγινε αντικείμενο εξωτερικής επίθεσης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κατάφερε να επεκτείνει δραματικά το πεδίο εφαρμογής του και όντας ο ίδιος ένας ολόκληρος κόσμος επηρέαζε τις εξελίξεις ή έστω ακτινοβολούσε ιδεολογικά στον καπιταλιστικό κόσμο. Τι συνέβη και διαβρώθηκε εσωτερικά;

Μια παρεμφερής περιβαλλοντική ερμηνεία, που τονίζει την επιθετικότητα του διεθνούς περιβάλλοντος προτάθηκε ως απάντηση στο ερώτημα αν είναι δυνατό να ανθήσει και να επιβιώσει ο σοσιαλισμός σε μια χώρα. Η

σχετική συζήτηση προκάλεσε ιδεολογικούς και πολιτικούς τριτανταγμούς στη δεκαετία του '20 στην ΕΣΣΔ. Ο Στάλιν έδωσε την απάντηση ότι ήταν. Σήμερα έχουμε γίνει σοφότεροι. Πάντως, πρέπει να προσθέσουμε ότι το μοντέλο δεν περιορίστηκε τελικά σε μια χώρα, αλλά εφαρμόστηκε σ' ένα μεγάλο μέρος του κόσμου, δημιουργώντας ένα φαινομενικά τουλάχιστον ευνοϊκό για κάθε κομμουνιστική χώρα διεθνές περιβάλλον. Έτσι, η ερμηνεία είναι 'εκτός θέματος'.

Από τα προηγούμενα συγκρατούμε κυρίως τις εσωτερικές επιπτώσεις ενός εχθρικού κόσμου στα πρώτα στάδια του σοσιαλιστικού πειράματος στην ΕΣΣΔ. Το σπουδαιότερο όμως είναι ότι οι επιπτώσεις της εχθρότητας εκείνης δυσκόλεψαν την αξιοποίηση των ευκαιριών της μεταπολεμικής περιόδου για τη θεσμική ανακαίνιση του συστήματος, είτε διότι είχαν νομιμοποιήσει την αρχική δομή είτε γιατί είχαν εμπεδώσει στάσεις και φοβίες έναντι της Δύσης. Ένα αποτέλεσμα ήταν ότι όταν άρχισαν οι μεταρρυθμίσεις ήταν πλέον αργά.

Η θεωρία της ιστορικής κληρονομιάς (ή της εξάρτησης από το ιστορικό μονοπάτι)

Στο πλαίσιο αυτό η έμφαση βρίσκεται, όπως υποδηλώνει ο τίτλος, στην προηγούμενη διαδρομή, στις συνθήκες που επικρατούσαν πριν από τη διαμόρφωση πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών καθεστώτων στις διάφορες κοινωνίες. Υπήρξαν δομικές διαφορές στην προηγούμενη εξέλιξη που οδήγησαν τις κοινωνίες σε διαφορετικές κατευθύνσεις, στη Δύση στον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό και στην αστική δημοκρατία, στη Ρωσία στη δικτατορία, στη Γερμανία και στην Ιαπωνία στον φασισμό— σε μορφές δηλαδή καπιταλιστικές, αντιδραστικές κ.λπ. Ενδεικτική των προσεγγίσεων που δοκιμάζονται εδώ είναι η μελέτη του Barrington Moore για τις κοινωνικές ρίζες της δικτατορίας και της δημοκρατίας (Moore 1984, Anderson 1974, 1986).

Ο Moore υποστηρίζει ανάμεσα σε άλλα ότι η ιδιαιτερότητα της Δύσης με τους δημοκρατικούς της θεσμούς οφείλεται και στο ότι ήδη σε 'αρχικές φάσεις των προ-σύγχρονων κοινωνιών' (π.χ. στον δυτικό φεουδαλισμό) υπήρξαν δομικά στοιχεία που εννόησαν την εξέλιξη προς την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Ένα τέτοιο στοιχείο ήταν η φεουδαλική σχέση της υποτέλειας (vassalage), από την οποία πήγασε η έννοια του συμβολαίου, ως αμοιβαίας υποχρέωσης που αναλαμβάνεται ελεύθερα από ελεύθερα άτομα. Ένα άλλο, η εδραίωση μιας ισορροπίας μεταξύ του βασιλιά και των ευγενών, στην

ποία η βασιλική εξουσία υπερείχε, αλλά άφηνε ένα σημαντικό βαθμό ανεξαρτησίας στους ευγενείς (Moore 1984: 479-480). Καθώς περνάμε στην περίοδο της συγχρότησης των σύγχρονων πλέον κοινωνιών στην 'κληρονομιά' αυτή προστίθενται νέα στοιχεία, όπως η δημιουργία μιας 'εύρωστης τάξης αστών' ιδίως στις πόλεις.

Στηριζόμενος σε ποσοδικές σκέψεις του Μάρξ για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής, ο K. Wittfogel είχε νωρίτερα υποστηρίξει ότι στη Ρωσία υπήρξε συνέχεια της ασιατικής δεσποτείας, μια μετάβαση από την αγροτική δεσποτεία της τσαρικής εποχής στη βιομηχανική δεσποτεία του σταλινισμού.³

Οι ερμηνείες αυτές της ιστορικής συνέχειας έχουν σημασία όχι μόνο για το ερώτημα πώς εξηγούνται οι διαφορετικοί δρόμοι σε Ανατολή και Δύση, αλλά και για το δικό μας ερώτημα της κατάρρευσης του κομμουνισμού. Ουσιαστικά υποδεικνύουν, ως προς το τελευταίο, ότι τα κομμουνιστικά καθεστώτα συνδέθηκαν, λόγω διαφορετικής ιστορικής αφετηρίας, με μη δημοκρατικούς πολιτικούς θεσμούς, που δεν έθεταν όρια στον έλεγχο των αρχόντων και δεύτερον δεν στηρίχθηκαν σε μια δυναμική επιχειρηματική τάξη. Αναπόφευκτα, έτσι, προσέκρουσαν σε όρια ή εμπεριείχαν τα σπέρματα της στασιμότητας εξ αρχής.

Σημειώνουμε ότι ο Μάρξ ουδέποτε είχε προβλέψει ότι ο σοσιαλισμός θα εγκαθιδρυόταν σε καθυστερημένες και κατά βάση αγροτικές οικονομίες. Στη σκέψη του ο σοσιαλισμός θάταν η υπέρβαση του καπιταλισμού, αφού ο τελευταίος θα είχε εξαντλήσει τις δυνατότητες ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Με άλλη διατύπωση, ο σοσιαλισμός προϋπέθετε και αναπτυγμένες οικονομικές δομές (βιομηχανία) και, το σπουδαιότερο ίσως, τις διαδικασίες μάθησης και συλλογικές εμπειρίες που συνδέονται αζοιβώς με την ανάπτυξή τους. Αλλά η επανάσταση δεν έγινε στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Από τη σκοπιά της μαρξιστικής θεωρίας, ο σοσιαλισμός ή κομμουνισμός της πρώην ΕΣΣΔ ήταν απλά ένα αδύνατο ιστορικό παράδοξο (όπως θα ήταν άλλωστε και για την Ελλάδα του μεταπολέμου).

Σήμερα, μάλλον γίνεται γενικότερα αποδεκτός ο ρόλος της ιστορικής κληρονομιάς για την εξήγηση των εθνικών δρόμων εξέλιξης. Αλλά, η ανάλυση που έχει προταθεί ως τώρα δεν εξαντλεί το θέμα. Έτσι π.χ. ειδικά στην περίπτωση της Ρωσίας δεν πρέπει να παραγνωρίζεται ότι υπήρξαν και παραδόσεις φωτισμένης πολιτικής πριν από την Οκτωβριανή επανάσταση. Στην χώρα αυτή, που επιζητούσε ένα πρώιμο 'εξευρωπαϊσμό' και τελικά έγινε μέρος του ευρωπαϊκού πολιτισμικού χώρου, σ' αλλεπάλληλα κύματα (Μεγάλος Πέτρος, Μεγάλη Αικατερίνη, Αλέξανδρος Β΄) η ανταρχική εξουσία προ-

σπάθησε και ενμέρει κατάφερε να καταστήσει δυνατή τη λειτουργία μιας ως ένα βαθμό αυτορυθμιζόμενης κοινωνίας πολιτών εντός του πλαισίου της. Η βίαιη διακοπή των εξελίξεων αυτών το 1917 και η τρομοκρατία που ακολούθησε δεν μπορούσε να τις εξαλείψει πλήρως από τη μνήμη. Πολύ αργότερα, καθώς οι τεχνολογικές συνθήκες άλλαζαν και η κοινωνία βαθμιαία ανοιγόταν οι παραδόσεις εκείνες θα πρέπει να αναζωογονήθηκαν και να τροφοδότησαν την απόρριψη του κομμουνιστικού καθεστώτος. Πιθανόν, στις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης, που δεν ήταν δυνατό να περιχαρακωθούν και είχαν άλλοτε συμμετάσχει πιο άμεσα στις ιστορικές διαδικασίες που μεταμόρφωσαν την Ευρώπη (εκβιομηχάνιση κ.λπ.), η 'νοσταλγία' να ήταν ισχυρότερη, πράγμα που εξηγεί τις αλλεπάλληλες απόπειρες ριζικών μεταρρυθμίσεων.

Έτσι, το ιστορικό μονοπάτι, σωστά ερμηνευμένο, συμβάλλει στην εξήγηση τόσο της φύσης των καθεστώτων όσο και στο ότι δεν κατέρρευσαν αλλού, όπως λ.χ. στην Κίνα.

Υπερεπέκταση (μεγαλοϊδεατική υπερένταση)

Εδώ η βασική αιτία αναζητάται στην προσπάθεια απόκτησης ενός διεθνούς ρόλου, που καταλήγει να απορροφά υπερβολικά πόρους της χώρας που τον επιδιώκει. Αυτή η 'υπερένταση' με τη σειρά της επιβαρύνει την ανάπτυξη και, μακροχρόνια φθείρει τις δυνατότητες της χώρας να υπερασπίσει τη θέση που επιδιώκει ιδίως αν άλλοι έχουν ευρωστότερες οικονομίες. Γενικά η οικονομική εξασθένηση κάνει δυσβάστακτο το βάρος των στρατιωτικών και άλλων σχεδίων, που την ανατροφοδοτούν. Αυτό συνέβη με τους Αψβούργους τον 16ο αιώνα, όταν υπηρέτουσαν την ιδέα μιας ενιαίας καθολικής Ευρώπης υπό την ηγεμονία τους, τη βοναπαρτική Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο αργότερα. Για ένα διάστημα υποστηριζόταν ότι την ίδια τύχη θα είχαν οι ΗΠΑ, που ενώ έδειχναν να εξασθενίζουν οικονομικά κατέβαλαν μια γιγαντιαία στρατιωτική προσπάθεια κατά τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου. Άλλες χώρες που δεν αφιέρωναν τόσους πόρους σε στρατιωτικές δαπάνες, αναπτύσσονταν ταχύτερα.

Στο σχήμα αυτό οι τύχες της οικονομίας είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή. Υπάρχει, γράφει ο Paul Kennedy, μια σχέση αιτίου-αιτιατού ανάμεσα στις μεταπολίσεις που συνέβησαν σε διάφορες εποχές στις γενικές οικονομικές και παραγωγικές ισορροπίες και στη θέση που κατέλαβαν μεμονωμένες χώρες στο διεθνές σύστημα (Kennedy 1989: xxiv).

Το σχήμα ταιριάζει οπωσδήποτε στα φασιστικά καθεστώτα, αλλά και

δείχνει εκ πρώτης όψεως να ταιριάζει στην περίπτωση της ΕΣΣΔ, που αρχικά είχε πετύχει υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης και εκβιομηχάνισης, αναβαθμίζοντας σε αυτή τη βάση τη θέση της στο διεθνές σύστημα, με αποκορύφωμα ίσως το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.

Τελικά όμως ο ανταγωνισμός του ψυχρού πολέμου είχε μοιραίες συνέπειες για την ΕΣΣΔ, γιατί εκεί το σύστημα αποδείχθηκε τελικά αναποτελεσματικό (από οικονομική άποψη) και οι τεράστιες στρατιωτικές δαπάνες συνιστούσαν μια αφαίμαξη πολύτιμων πόρων.

Υπάρχει λοιπόν από μακροχρόνια άποψη μια σχέση ανάμεσα σε οικονομική άνοδο και παρακμή και την αύξηση ή μείωση του διεθνούς ρόλου μιας χώρας ως στρατιωτικής δύναμης. Η εξήγηση είναι προφανής: Η δημιουργία ενός στρατιωτικού συμπλέγματος μεγάλης κλίμακας απορροφά πόρους, που χάνονται για την ανάπτυξη. Αν μάλιστα η ανάπτυξη σταματήσει (για οποιονδήποτε λόγο) και οι στρατιωτικές δαπάνες συνεχίζουν να διογκώνονται (σε αυτή τη μοιραία επιλογή φαίνεται ότι παγιδεύθηκαν όλες οι μεγάλες δυνάμεις στο παρελθόν), τότε η οικονομία πιέζεται ακόμη περισσότερο και ο διεθνής ρόλος μένει μετέωρος.

Η βασική πηγή δυσκολιών και καταλύτης του φαύλου κύκλου στασιμότητα – στρατιωτικές δαπάνες – στασιμότητα είναι η οικονομική αποτυχία στο εσωτερικό. Σε αυτή ακριβώς πρέπει τώρα να στραφούμε.

Δίκτυα συμφερόντων, ανεξέλεγκτη γραφειοκρατία, αναποτελεσματικότητα

Παλαιότερες κριτικές αναλύσεις των κομμουνιστικών καθεστώτων στηρίζονταν μεν στην έννοια μιας ανεξέλεγκτης γραφειοκρατίας, αλλά παρέκαμπταν ως έναν βαθμό το ερώτημα της οικονομικής αποτελεσματικότητας του καθεστώτος. Ο Max Weber τόνιζε κυρίως το στοιχείο της ελευθερίας και του δημοκρατικού ελέγχου που εξασφαλίζει μια ανεξάρτητη και ισχυρή κοινωνία πολιτών (ανάμεσα σε άλλα Weber 1991, Κατσούλης 1998, Καστοριάδης 1985).

Μεταγενέστερες προσεγγίσεις επανέφεραν στο επίκεντρο της συζήτησης το ζήτημα της οικονομικής αποτελεσματικότητας, όπως ορίζεται στην οικονομική θεωρία, εκτιμώντας ότι από αυτήν εξαρτάται η οικονομική ανάπτυξη και εντέλει η επιβίωση ενός συστήματος.

Η νέα πολιτική οικονομία προσφέρει διάφορες δυνατότητες εξήγησης

των εξελίξεων. Π.χ. ο Mancur Olson πρότεινε, κάτω απλά, το εξής σχήμα (Olson 2000).

Πρώτον, η σταλινική ηγεσία της ΕΣΣΔ είχε συμφέρον να αναπτυχθεί η σοβιετική οικονομία. Ο λόγος είναι προφανής. Όσο πιο παραγωγική ήταν η ΕΣΣΔ, τόσο περισσότεροι πόροι θάταν διαθέσιμοι στην κυβέρνηση για την εκπλήρωση των σκοπών της. *Δεύτερον*, πράγματι, η ηγεσία απέσπασε το μεγαλύτερο δυνατό πλεόνασμα από την κοινωνία για να αυξήσει την πολιτική και στρατιωτική δύναμή της και τη διεθνή επιρροή της ΕΣΣΔ.

Σε κάθε χώρα όμως και πολύ περισσότερο σε μια λιγότερο αναπτυγμένη οι πόροι είναι περιορισμένοι. Ο Στάλιν έχοντας μια μακροχρόνια προοπτική δεν κατέφυγε στα αμφίβολα και βραχυχρόνια απόδοσης μέτρα του δανεισμού ή και πληθωρισμού, για να ελέγξει όσο το δυνατόν περισσότερους πόρους. Η λύση που επέλεξε ήταν άλλη – η κατάσχεση όλης της αγροτικής γης, των λοιπών φυσικών πόρων, της εμπορικής και βιομηχανικής ιδιοκτησίας της χώρας.

Τρίτον, με τον τρόπο αυτό αύξησε το ποσοστό ‘αποταμίευσης’ και ‘επένδυσης’ στην ΕΣΣΔ πέρα από τα επίπεδα άλλων συγκρίσιμων χωρών. Σημειώνουμε, ότι η αύξηση των πόρων που διέθετε το κέντρο υποστηριζόταν από ένα ιδιότυπο σύστημα φορολογίας της εργασίας.

Στο απώγειο της δύναμής της η κεντρική εξουσία είχε πετύχει να διαθέτει περισσότερους πόρους από οποιαδήποτε άλλη κοινωνία στην ιστορία. Και στις πρώτες δεκαετίες επιτεύχθηκε ένας υψηλός ρυθμός συσσώρευσης και ανάπτυξης.

Αλλά το σύστημα αυτό έπασχε εξ αρχής από οικονομική αναποτελεσματικότητα. Συνολικά, το σταλινικό σύστημα κινητοποίησε μια αφάνταστη ποσότητα πόρων, αλλά δεν τους χρησιμοποίησε καλά. Στην αρχή, για δυο περίπου δεκαετίες ο ρυθμός μεγέθυνσης της οικονομίας ήταν υψηλός λόγω της κινητοποίησης πόρων για επένδυση παρά τη χαμηλή παραγωγικότητα. Αλλά, καθώς ο χρόνος περνούσε, η σοβιετική οικονομία περιερχόταν σε μια κατάσταση στασιμότητας και αδυνατούσε να πετύχει ακόμη και μια μέτρια πρόοδο (ρυθμούς μεγέθυνσης) παρά το γεγονός ότι βρισκόταν πολύ πίσω από τα δυτικά επίπεδα (Olson 2000:129-133).

Γιατί όμως δεν χρησιμοποιήθηκαν καλά, δηλαδή αποτελεσματικά, οι πόροι που συγκεντρώνονταν μέσω ενός γιγαντιαίου καταπιεστικού μηχανισμού;

Σήμερα είναι γενικότερα αποδεκτό ότι η γραφειοκρατική νομενκλατούρα, που είχε δημιουργηθεί για να χειρισθεί ένα απέραντο αριθμό θεμάτων

με διαταγές και ελέγχους που διαφορετικά ρύθμιζε η αγορά, απέτυχε να λύσει το κρίσιμο πρόβλημα της απώλειας ή διαστροφής των πληροφοριών, ενώ, επίσης, η ίδια διογκώθηκε δυσανάλογα και συνέχισε να διογκώνεται, όταν οι οικονομίες που διέταζε εμφάνιζαν απειλητικά σημάδια στασιμότητας (Lavigne 1999).

Ο Olson όμως διεισδύει σε βαθύτερες σφαίρες. Υποστηρίζει ότι οι κεντρικά σχεδιαζόμενες οικονομίες χωρίς δημοκρατία υπέφεραν από το φαινόμενο της 'σκλήρυνσης', που δεν είναι μεν άγνωστο στις δημοκρατίες της αγοράς, αλλά είναι προφανώς άλλης κλίμακας. Αυτό σημαίνει ότι με την πάροδο του χρόνου ομάδες συμφερόντων οργάνωναν και οικειοποιούνταν πόρους σε βάρος της παραγωγικής οικονομίας. Μετά από μια αρχική περίοδο, στην οποία υπήρξε κάποιος ανταγωνισμός ανάμεσα στις διάφορες μερίδες της γραφειοκρατίας, αναπτύχθηκαν οριζόντιες και κάθετες διασυνδέσεις ή δίκτυα άτυπης επικοινωνίας και σιωπηρών συμφωνιών και παζαριών, που εξυπηρετούσαν τα δικά τους συμφέροντα μάλλον, παρά τη συσσώρευση. Μικρές ομάδες υψηλόβαθμων γραφειοκρατών και στελεχών ειδικά των μεγάλων κρατικών επιχειρήσεων οργανώνονται άτυπα και συγκεκαλυμμένα (Olson 2000: 143-144). Στο τέλος όλα αυτά καταλήγουν σε πρακτικές περιορισμού της παραγωγής και αύξησης των τιμών. 'Άλλωστε δεν υπάρχουν κοινωνικά αντίβαρα. Τότε, 'τόνα χέρι νύβει τάλλο και τα δυο το πρόσωπο'. Στο τέλος, η διαφθορά πήρε τέτοιες διαστάσεις, που το κέντρο έβλεπε τους πόρους του να συρρικνώνονται, με αποτέλεσμα να υποστεί έγκρηξη προς τα μέσα.

Ο μετασχηματισμός αυτός ήταν αργός και συνέβη υπό συνθήκες σταθερότητας του καθεστώτος. Είναι δυνατό να τον φαντασθούμε αρχίζοντας από μερικά χτυπητά συμπτώματα. Π.χ. ότι καθώς περνούσαν τα χρόνια η συμβολή μιας επιχείρησης στην παραγωγή δεν ανταποκρινόταν στα έσοδά της, αλλά εξηρτάτο από την πολιτική επιρροή των υψηλόβαθμων στελεχών! Σε οικονομικούς όρους, κυριαρχούσαν οι 'μαλακοί περιορισμοί των προϋπολογισμών' (soft budget constraints). Σε προχωρημένα στάδια, οι απώλειες μιας κοινωνίας από αυτές τις διαχεόμενες πρακτικές μπορεί να είναι τεράστιες. Άλλα συμπτώματα ήταν η μαύρη αγορά και η διαφθορά. Γράφει ο Olson:

Το Πολιτικό Γραφείο στο κέντρο είχε ένα συνολικό συμφέρον στην παραγωγικότητα της κοινωνίας, αλλά δεν είχαν οι ξεχωριστοί συνασπισμοί και οργανώσεις ειδικών συμφερόντων. Στο τέλος, λέγουν μερικοί, έγινε αδύνατο ν' αγοράσεις κάτι και ευκολότερο να το κλέψεις. Όλο και περισσότερα θύματα του καθεστώτος καταλήγουν στο συμπέρασμα πως όποιος αποφεύγει να κλέ-

ψη την κρατική ιδιοκτησία, κλέβει την οικογένειά του. Δηλαδή, ένα μέρος του πληθυσμού αποκτά μια ιδιαίτερη αίσθηση του ότι είναι δικαίωμά του να πάρει κάτι τουλάχιστον πίσω. Καθώς ο κομμουνισμός από-ολοκληρωνόταν, ήταν καταδικασμένος να καταρρεύσει' (Olson 2000: 149,159).

Η ερμηνεία με βάση τη θεωρία του Olson είναι αναμφίβολα απλή(μια καθαρόαιμα οικονομική ερμηνεία δίνει ο Kornai 1993). Παραβλέπει τελείως ό,τι αναδειχνουν άλλες ερμηνείες – την ιστορική αφετηρία, τις συνθήκες της παγκόσμιας οικονομίας, τις πολιτιστικές παραδόσεις, που αναμφίβολα έχουν παίξει ρόλο. Ωστόσο, αποφεύγει την ηθικολογία και αναδειχνει τη σημασία των 'βασικών κανόνων του παιγνιδιού' και των θεσμών που αν είναι λάθος, τότε το αποτέλεσμα δεν μπορεί να είναι καλό και τούτο μάλιστα ανεξαρτήτως προθέσεων. Δεν συζητά τις προθέσεις. Μάλιστα, οι προθέσεις μπορεί να αναγνωρισθούν ως οι καλύτερες δυνατές. Αυτό που μετρά είναι όμως το αποτέλεσμα. Και το αποτέλεσμα στην ΕΣΣΔ ήταν ότι το κοινωνικοοικονομικό καθεστώς, μετά από μια περίοδο εντυπωσιακής ανάπτυξης, περιήλθε σε στασιμότητα, αδυνατούσε να πετύχει τη διάχυση της τεχνολογίας, να ικανοποιήσει βασικές ανάγκες, να εξασφαλίσει τη νομιμοφροσύνη και εμπιστοσύνη των πολιτών του, να συντηρήσει ένα απέραντο στρατιωτικό – βιομηχανικό σύμπλεγμα κ.λπ.

Κεντρικό στοιχείο της ερμηνείας του Olson είναι οι άτυπες συναλλαγές εντός μιας γιγαντιαίας γραφειοκρατικής δομής, στην οποία οι διάφορες μερίδες εφαρμόζουν πρακτικές για το δικό τους όφελος. Άλλες ερμηνείες, κυρίως από οικονομολόγους, αναδειχνουν 'τεχνικές' και δομικές πηγές ελαττωμάτων του συστήματος, που όμως μπορούν να ενταχθούν σε ένα ευρύτερο σχήμα.

Ο Janos Kornai, την προσέγγιση του οποίου έχει υιοθετήσει και ο καθηγητής Στέργιος Μπαμπανάσης (2001:145 επ.) έχει ως αφετηρία το οφθαλμοφανέστερο σύμπτωμα κακής χρήσης των διαθέσιμων πόρων στις οικονομίες του κεντρικού σχεδιασμού – το φαινόμενο των χρόνιων ελλείψεων, που αυτοαναπαράγεται και επικρατεί με μεγάλη δύναμη, επηρεάζοντας τη συμπεριφορά όλων των μελών της κοινωνίας. Και προσπαθώντας να το εξηγήσει διεισδύει από την επιφάνεια στα βαθύτερα στρώματα του συστήματος: Από τα τεχνικά προβλήματα του κεντρικού σχεδιασμού (σφάλματα υπολογισμού, έμφαση στην ποσοστική μεγέθυνση κ.λπ.) στις πάγιες συμπεριφορές που συνδέονται με τα δομικά χαρακτηριστικά του συστήματος. Συμπεριφορές όπως ο 'ελαστικός προϋπολογισμός', η έλλειψη ευαισθησίας που δείχνουν οι κρατικές επιχειρήσεις έναντι των τιμών και των κερδών κ.λπ

‘συνδέονται με το γεγονός ότι οι κρατικές επιχειρήσεις εξαρτώνται περισσότερο από τις προϊστάμενες γραφειοκρατικές υπηρεσίες, παρά από τους πελάτες τους. Η ζωή και ο θάνατός τους, ο περιορισμός ή η επέκταση της δραστηριότητάς τους δεν εξαρτώνται από την επιτυχία τους στην ανταγωνιστική αγορά, αλλά από το τι τους ζητούν να κάμουν οι αρχές, οι διοικητές τους και οι πατερναλιστικοί θετοί γονείς τους. Οι ελλείψεις θα αναπαράγονται συνεχώς, εφόσον η κάθετη εξάρτηση της επιχείρησης παραμένει η κυριαρχική σχέση στην παραγωγική διαδικασία’ (Μπαμπανάνης: 268-269).

Μένοντας στην οπτική του Κορνάι μπορούμε τώρα να υποθέσουμε ότι οι χρόνιες, έντονες και απρόβλεπτες ελλείψεις έχουν μια διπλή επίπτωση: Από τη μια μεριά υπονομεύουν το ηθικό της κοινωνίας και, συνεπώς, την αποδοχή (νομιμοποίηση) των καθεστώτων και, από την άλλη, παράγουν ή ενδυναμώνουν όλα εκείνα τα κίνητρα που οδηγούν ευθέως στην αναποτελεσματικότητά κάτω από το γενικό σύνθημα ‘ο σώζων εαυτόν σωθείτω’.

Το ‘αρχιτεκτονικό σχέδιο’ (τα λάθη της θεωρίας)

Παραμένει με όλα αυτά μια τελευταία γραμμική άμυνας– το επιχείρημα ότι η βασική ιδέα (το αρχιτεκτονικό σχέδιο, το φιλοσοφικό πρόγραμμα) ήταν σωστή, ότι όμως αλλοιώθηκε στην εφαρμογή, για την οποία υπάρχουν συγκεκριμένες ευθύνες. Αν τεθεί με τον τρόπο αυτό το θέμα, τότε ανοίγει ο δρόμος για άλλη συζήτηση σχετική με το βασικό θεωρητικό έργο των Μαρξ και Ένγκελς, στο οποίο στηρίχθηκε το σύστημα.

Πρόκειται, προφανώς, για το γενικότερο ερώτημα σχετικά με τον ρόλο των ιδεών (και των προσώπων) στην ιστορία. Δεν τίθεται συνεπώς μόνο στην περίπτωση μας. Έτσι, για να αναφερθώ σε δυο παραδείγματα, ένα παλαιότερο και ένα εντελώς επίκαιρο, μπορούμε να συζητήσουμε αν μέρος τουλάχιστον της ευθύνης για το κινήγι των μαγισσών τον 16ο και 17ο αιώνα μπορεί να αποδοθεί στον Λούθηρο και τις ερμηνείες του της Βίβλου, ή αν η ισλαμική τρομοκρατία έχει αρκετές ρίζες στην ίδια την ισλαμική θεολογία.

Οι απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα δεν συμπίπτουν. Μερικοί βλέπουν ένα είδος ιστορικής ή φιλοσοφικής σύνδεσης ανάμεσα στη θεωρία που εμπειρεύεται στο έργο των Μαρξ και Ένγκελς και στο συγκεκριμένο καθεστώς της ΕΣΣΔ. Η θεωρία καθοδήγησε την πράξη υποστηρίζει ο Karl Popper. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να αναζητηθούν οι εγγενείς ατέλειες στο ίδιο το θεωρητικό σύστημα των κλασικών. Με άλλα λόγια, η αποτυχία του κομμουνισμού οφείλεται (τουλάχιστον ενμέρει) στη θεωρία.

Πράγματι, η σχετική κριτική είναι από καιρό οξύτατη. Κατά τη γνώμη του Karl Popper, ο μαρξισμός ήταν απλά μια λαθεμένη θεωρία που συγκάλυπτε απλά τα κενά της με απειράριθμα τεχνάσματα. Δεν ικανοποιούσε τα κριτήρια της επιστημονικής εγκυρότητας. Η δύναμή της πρέπει να αναζητηθεί στις 'ηθικές δεσμεύσεις' που ήταν σε θέση να γεννά στους ανθρώπους, όχι στην επιστημονική της εγκυρότητα (Popper 1996: 308). Ως 'θεωρία της ιστορίας' ισχυριζόταν ότι μπορούσε να προβλέψει το μέλλον της ανθρωπότητας, όμως οι βασικές της προβλέψεις δεν επιβεβαιώθηκαν, π.χ. οι προβλέψεις για την τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους, για τη συγκέντρωση του κεφαλαίου σε ολοένα και λιγότερα χέρια, για την αυξανόμενη εξαθλίωση των εργατών. Συνολικά, γράφει ο Popper, συνέβη το ακριβώς αντίθετο από εκείνο που πρόβλεψε ο Μάρξ (Popper 1996:311). Εκτός τούτου το καπιταλιστικό σύστημα που ανέλυε ο Μάρξ δεν υπήρξε ποτέ, ήταν μια ιδεατή κατασκευή.

Ιδεατές κατασκευές (ιδεότυποι όπως θα έλεγε ο Max Weber) είναι εργαλείο της γνώσης, αλλά δεν πρέπει να συγχέονται με την πραγματικότητα. Σε αντίθεση με τον Popper, ο Weber δεν αμφέβαλε για τη χρησιμότητα των ιδεότυπων για την πρόοδο της γνώσης.⁴

Η επιστημονική εγκυρότητα σύμφωνα με κάποια κριτήρια αφορά σε μια πτυχή του μαρξισμού – την ικανότητά του ως θεωρίας να εξηγεί και να προβλέπει. Άλλες όμως πτυχές απαιτούν διαφορετική προσέγγιση. Έτσι μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο μαρξισμός εμπνέεται από τον ανθρωπισμό και ότι, συνεπώς, είναι αναπόσπαστο στοιχείο της δυτικής νεωτερικότητας και όχι άρνησή της, όπως ο φασισμός. Πιθανόν, μάλιστα, αυτή η ανθρωπιστική επιταγή να συνέβαλε στην κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων.

Χωρίς να παραβλέπω τις ατέλειες αλλά και τη συνεισφορά στην εξέλιξη των κοινωνικών επιστημών της μαρξιστικής θεωρίας, που μόνον ένας ανενδοίαστος δογματισμός μπορεί να θεωρεί ιερό κεκτημένο, υποστηρίζω ότι είναι πρακτικότερο να δεχθούμε ότι η αρχική θεωρία δεν έχει σχέση με ό,τι συνέβη. Ούτε, πιθανόν, μπορούσε να έχει σχέση, κατά τον βαθμό που περιείχε εσχατολογικά-ουτοπικά χαρακτηριστικά. Δεν μπορούσε δηλαδή να συγκροτήσει την βάση ενός συγκεκριμένου προγράμματος κοινωνικής αλλαγής.

Οι ιδεολόγοι του συστήματος για διαφόρους λόγους επικαλούνταν απλά τους κλασικούς του μαρξισμού, για να νομιμοποιήσουν μια πραγματικότητα που δεν ανταποκρινόταν στους κατά βάση ουμανιστικούς οραματισμούς των τελευταίων, οικοδομήθηκε σε κοινωνίες που δεν εκπλήρωναν τους όρους για υλοποίησή τους κ.λπ. Στην προσέγγιση αυτή οι Λένιν και Στάλιν παραποίησαν την αρχική σύλληψη στην πράξη, σχεδίασαν και οικοδόμησαν έναν

‘στρατιωτικό σοσιαλισμό’ χωρίς αγορά και ως εκ τούτου χωρίς δημοκρατία (Τσιπκό 1990), στον οποίο η βία, η καταναγκαστική εργασία και η τρομοκρατία επιχειρούσαν να καλύψουν την παντελή αναποτελεσματικότητα του συστήματος. Οι κλασικοί χρησίμευαν μόνον ως ιδεολογικό προπέτασμα καπνού. Όπως σημειώσαμε, εκείνοι διαπνέονταν από ένα ανθρωπιστικό πνεύμα και ανέπτυσαν μια επιχειρηματολογία που από πολλές πλευρές μπορούσε να ενταχθεί στο κύριο ρεύμα της δυτικής σκέψης, στοιχείο της οποίας ουδέποτε έπαψε να είναι η κριτική, συχνά η ουτοπία, και οπωσδήποτε η εξιδανίκευση των πιθανών φορέων της αλλαγής.

Η επίπτωση του Μάρξ ήταν λοιπόν μόνον ‘ιδεολογική’ παρά υλική ή πρακτική στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Ο ίδιος βέβαια προσδοκούσε να επηρεάσει την ‘ιστορική πράξη’, αλλά η τελευταία αποδείχθηκε ότι δεν είχε σχέση με το έργο του.

Προσθέτουμε, ότι και η σοσιαλδημοκρατία στην πράξη δεν επηρεάστηκε από τη μαρξιστική θεωρία, μολονότι τη θεωρούσε ιδεολογική της βάση ως τα τέλη της δεκαετίας του ‘50 (και μερικές μερίδες της ακόμη αργότερα). Ο μαρξισμός τόνιζε την ουτοπία της εργατικής τάξης. Δεν ήταν άχρηστος βέβαια, γιατί με τον τρόπο αυτό έδινε αυτοπεποίθηση στους εργάτες που εισέρχονταν στις βιομηχανίες. Αλλά δεν καθοδήγησε την πολιτική πράξη της σοσιαλδημοκρατίας, που επιζητούσε να βελτιώνει τη θέση των εργατών στην παραγωγή, να διευρύνει τις δυνατότητες επιρροής των κανόνων του παιχνιδιού κ.λπ. Η σοσιαλδημοκρατία κινήθηκε πάντοτε σε δυο επίπεδα – στο πολύ μακροχρόνιο, προβάλλοντας τη μαρξιστική ουτοπία (άρα αποδίδοντάς της σημαντικό ιδεολογικό ρόλο) και στο πρακτικό-βραχυχρόνιο, ασκώντας μια μεταρρυθμιστική πολιτική μικρών και συνεχών βελτιώσεων στους όρους εργασίας και διαβίωσης της εργατικής τάξης, προωθώντας τη συμμετοχή τους στις δημοκρατικές διαδικασίες, οργανώνοντας επίσης ρεφορμιστικά συνδικάτα κ.λπ. Έτσι βέβαια ενσωμάτωσε μεν την εργατική τάξη στο σύστημα, αλλά ταυτόχρονα, το σύστημα άλλαξε, πράγμα που συχνά παραβλέπεται. Ο πραγματικός καπιταλισμός απομακρυνόταν ολοένα και περισσότερο από τον καπιταλισμό του μαρξιστικού ιδεότυπου. Έτσι, μέσα από παρακάμψεις, πλησιάσαμε σε ένα νέο θέμα, που είναι και η άλλη όψη αυτού στο οποίο αναφερθήκαμε ως τώρα: γιατί δεν κατέρρευσε ο καπιταλισμός.

Σύνοψη και συμπεράσματα

Όπως σημειώσαμε, δεν υπάρχει μια μοναδική εξήγηση για την πτώση

όλων των ολοκληρωτικών καθεστώτων. Τα φασιστικά καθεστώτα έπεσαν μετά από πολεμική ήττα σ' ένα γενικευμένο πόλεμο που είχαν προκαλέσει και, απλά, ήταν αδύνατο να κερδίσουν εναντίον ολόκληρου του κόσμου. Η βασική τους φιλοσοφία και ένας ενδογενώς παραγόμενος μεγαλοϊδεατισμός τα οδήγησε σε *υπερεπέκταση*, έξω από κάθε ρεαλιστική εκτίμηση των συσχετισμών. Αυτό δεν συνέβη για πρώτη φορά στην ιστορία.

Η πρώην ΕΣΣΔ όμως δεν έχασε πόλεμο, ούτε έγινε θύμα εισβολής το 1989, αντίθετα το 1941 αντιμετώπισε μια εξωτερική επίθεση με επιτυχία. Ένα ολόκληρο κοινωνικό και οικονομικό σύστημα κατέρρευσε στο μεγαλύτερο χώρο επιρροής του χωρίς προηγούμενη στρατιωτική ήττα ή χωρίς κάποιο εξωτερικό σοκ. Η κατάρρευση προήλθε από έναν συνδυασμό εξωτερικών και εσωτερικών παραγόντων, στον οποίο όμως οι *τελευταίοι στην περίπτωση της πρώην ΕΣΣΔ ήταν σημαντικότεροι*. Η ανάλυσή μας, χωρίς να παραβλέψει τον ρόλο του εξωτερικού περιβάλλοντος, επικεντρώθηκε κυρίως στα εσωτερικά δεδομένα – στην ιστορική κληρονομιά της προ-κομμουνιστικής Ρωσίας, στη μεγαλοϊδεατική υπερένταση που απορρόφησε πόρους και κυρίως στην οικονομική αναποτελεσματικότητα των βασικών θεσμών του καθεστώτος και των συμπεριφορών που ευνοούν: Κατάργηση της ιδιοκτησίας, γραφειοκρατική οργάνωση της οικονομίας με κεντρικό σχεδιασμό, που δεν επέτρεπε σωστή και έγκαιρη πληροφόρηση, ανυπαρξία ελέγχου από την αγορά και τους πολίτες της κρατικής-κομματικής νομενκλατούρας, ιδιαίτερες συμπεριφορές και συνασπισμούς συμφερόντων που αναπτύσσονται υπό συνθήκες μακροχρόνιας σταθερότητας κ.λπ. Τον ρόλο των θεσμών έχει αναδείξει η παλαιότερη, βεμπεριανή κριτική της γραφειοκρατίας και η νεότερη πολιτική οικονομία. Η πρώτη αμφισβήτησε την προοπτική του σοσιαλισμού υπό συνθήκες γραφειοκρατικής παντοδυναμίας, η δεύτερη την αποτελεσματική αξιοποίηση των πόρων ακόμη και για τους σκοπούς που η ίδια η νομενκλατούρα έθετε. Η οικονομική αναποτελεσματικότητα με τη σειρά της, παίρνοντας τη μορφή μιας φθοροποιού χρόνιας έλλειψης, υπονόμευσε το ηθικό της κοινωνίας και οδήγησε αναπόφευκτα στην απονομιμοποίηση του καθεστώτος.

Πρέπει να παραδεχθούμε πάντως ότι υπάρχουν όρια στην ικανότητα να εξηγούμε (και άρα να προβλέπουμε) τα γεγονότα. Η εσωτερική διάλυση των κομμουνιστικών καθεστώτων δεν είχε προβλεφθεί από οποιαδήποτε αξιόπιστη πολιτική ή ακαδημαϊκή πηγή. Αντίθετα, μάλιστα, ήταν διάχυτη η παραδοχή ως τα τέλη της δεκαετίας του '80 ότι ο υπαρκτός σοσιαλισμός δεν πρόκειται να ανατραπεί στο προβλέψιμο μέλλον. Τυπικό παράδειγμα της

παραδοχής αυτής ήταν η εκτίμηση του Henry Kissinger ότι ο υπαρκτός σοσιαλισμός και τα θεωρητικά-ιδεολογικά πρότυπά του θάμεναν πλέον μονίμως ο αντίπαλος του φιλελευθερισμού και των δημοκρατιών στη Δύση. 'Η πρόκλησή τους', έγραφε το 1977, 'δεν πρόκειται ποτέ να τελειώσει' (Καζάκος 1993: 50).

Τέλος, παραμένει ανοιχτό προς συζήτηση το ερώτημα, ποια συμπεράσματα πολιτικής στρατηγικής μπορεί να αντλήσει κανείς από την εμπειρία της απροσδόκητης κατάρρευσης. Η δημόσια συζήτηση τείνει σήμερα να τονίσει τα πλεονεκτήματα (και ως ένα σημείο το αναπόφευκτο) της αγοράς. Ωστόσο, όπως προειδοποίησε ο φιλόσοφος J. Teller είναι δύσκολο να φαντασθεί κανείς ότι ο σκοπός της ιστορίας εξαντλείται στον ανταγωνισμό για το αγαπημένο χρήμα (Καζάκος 1993: 44, 46). Δεν μπορούμε, συνεπώς, να παραιτηθούμε από την αναζήτηση ενός εναλλακτικού κοινωνικού συμβολαίου (Fitoussi 1997: 148-160).

Σημειώσεις

1. Ωστόσο, οι προφητείες προέρχονταν από διαφορετικές ιδεολογικές και διανοητικές παραδόσεις. Το ίδιο ισχύει και για την κριτική του καπιταλιστικού συστήματος και της αστικής κοινωνίας, αλλά και για τα εναλλακτικά σχέδια που προτάθηκαν. Έτσι π.χ. μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο φασισμός ήταν άρνηση της δυτικής νεοτερικότητας, ενώ ο μαρξισμός στοιχείο της, κατά τον βαθμό που εμπνεόταν από ανθρωπιστικά ιδεώδη. Ο Karl Popper και άλλοι αμφισβητούν όμως τη διαφοροποίηση αυτή και εντάσσουν αμφότερα κινήματα στο μεγάλο αντιδημοκρατικό και αντιφιλελεύθερο ρεύμα της εποχής τους.

2. Το σχήμα αυτό χρησιμοποιείται μερικές φορές και στις αναλύσεις της δεκαετίας του '80 στην Ελλάδα. Η πολιτική αποτυχία αποδίδεται στο ότι δεν εφαρμόστηκε αρκετός σοσιαλισμός. Βλ. Tsakalotos, (1998: 114-138).

3. Wittfogel, (χ.χ. 456, 545 κ.λπ.). Η προσέγγιση του Wittfogel στηρίζεται υπερβολικά στην πρόκληση που αντιμετώπιζαν ορισμένες κοινωνίες να ελέγξουν το νερό (Κίνα κ.α.), εξ ου και ο πιο ανώδυνος πολιτικά όρος 'υδραυλικές κοινωνίες'. Για μια πρώτη κριτική, που όμως δεν αμφισβητεί τη βασική κατεύθυνση των αναζητήσεων του Wittfogel βλ. Moore (1984: 480 επ.).

4. Weber, (1991). Η χρησιμότητα των 'ιδεούπων' ή προτύπων αναγνωρίζεται ευρύτατα στην ακαδημαϊκή κοινότητα σήμερα, η οποία άλλωστε και τα χρησιμοποιεί. Πολλές μελέτες της ιστορικής κοινωνιολογίας και της πολιτικής επιστήμης (π.χ. για το κοινωνικό κράτος) οικοδομούν την επιχειρηματολογία επί τη βάση ιδεούπων. Με πολύ μεγαλύτερη φορμαλιστική αυστηρότητα ανακαλύπτουμε τη μέθοδο των προτύπων (μοντέλων) στην οικονομική επιστήμη.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Anderson, P. (1986). *Το Απολυταρχικό Κράτος*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Anderson, P. (1974). *Passages from Antiquity to Feudalism*. London: New Left Books.
- Anderson, P. (1974). *Lineages of the Absolutist State*. London: New Left Books.
- Bernstein, S. (2001). *Δημοκρατίες, Αυταρχικά και Ολοκληρωτικά Καθεστώτα στον 20ό αιώνα*. Αθήνα: Ποιότητα.
- Bracher, K. D. (1982). *Zeit der Ideologien. Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert*. Stuttgart: DVA.
- Γιαννακάκης, Η. (2001). 'Η Αποσύνθεση του Κομμουνιστικού Συστήματος', *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 5-6, σσ. 273-287.
- Courtois, St. κ.α. (2001). *Η Μαύρη Βίβλος του Κομμουνισμού*. Αθήνα: Εστία.
- Dreyfus, M. κ.ά. *Ο Αιώνας των Κομμουνισμών*. Αθήνα: Πόλις.
- Fitoussi, J.-P. (1997). 'Following the collapse of communism, is there still a middle way?'. Σε Crouch, C./Streeck, W. (επιμ.) *Political Economy of Modern Capitalism*. London, Sage, σσ. 148-160.
- Καζάκος, Π. κ.α.(1993). 'Εισαγωγή στο Δοκίμιο του Ράλφ Ντάρεντορφ Σκέψεις για την Επανάσταση στην Ευρώπη'. Σε Dahrendorf, R. *Σκέψεις για την επανάσταση στην Ευρώπη*. Μετάφραση Π.Ι. Κελάνδρια. Αθήνα: Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις.
- Καστοριάδης, Κ. (1985). *Η Γραφειοκρατική Κοινωνία*, 1 και 2. Αθήνα: Ύψιλον.
- Κατσούλης, Η. (1998). 'Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων και ο ρόλος του 'αρχιτεκτονικού σχεδίου', *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 1, σσ. 107-162.
- Kennedy, P. (1989). *The Rise and Fall of the Great Powers*. London: Fontana Press.
- Kornai, J. (1993). *Όραμα και Πραγματικότητα, Κράτος και Αγορά*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Lavigne, M. (1999). *The Economics of Transition. From Socialist Economy to Market Economy*. London: Macmillan.
- Moore, B. (1984). *Κοινωνικές Ρίζες της Δικτατορίας και της Δημοκρατίας. Αγρότες, Γαιοκτήμονες, Εργάτες, Αστοί και Διανοούμενοι στη Διαμόρφωση του Σύγχρονου Κόσμου*. Μετάφραση Φ.Ρ. Σοφιανού/Α. Γαβριηλίδου. Αθήνα: Κάλβος. (Το βιβλίο πρωτοεκδόθηκε το 1966 στις ΗΠΑ).

- Μπιτσάκης, Ε. (2002). ‘‘Όταν η Γραφειοκρατία Προταγωνιστεί στις Αλλαγές’’, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 26.1.2002.
- Μπαμπανιάσης, Σ. (2001). *Σύγχρονα Οικονομικά Συστήματα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μπάτσος, Δ. (1997). *Η Βαρεία Βιομηχανία στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κέδρος. (Πρωτοδημοσιεύθηκε το 1944).
- Olson, M. (2000). *Power and Prosperity. Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships*. New York: Basic Books.
- Popper, K. (1996). *Alles Leben ist problemlos. Über Erkenntnis, Geschichte und Politik*. München und Zürich: Piper.
- Scherf, H. (1986). *Marx und Keynes*. Ffm: Suhrkamp.
- Tsakalotos, E. (1998). ‘The Political Economy of the Social Democratic Economic Policies: The Pasok Experiment in Greece’. *Oxford Review of Economic Policy*, vol. 14, no 1, σσ. 114-138.
- Τσιπζό, Α.Σ. (1990). *Οι πηγές του Σταλινισμού*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Varga, E. (1969). *Die Krise des Kapitalismus und ihre politischen Folgen*. Ffm: Europäische Verlagsanstalt.
- Wade, R. (2001). ‘Global Inequality. Winners and Losers’, *The Economist*, April 28th.
- Weber, M. (1991). *Η Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Wittfogel, K. (χ.χ.). *Die Orientalische Despotie. Eine vergleichende Untersuchung totaler Macht*. Ffm και αλλού: Ulstein.